

Egészségügyi ellátás Nyugat-Európában a XVIII. század végén Cseh-Szombaty Sámuel útinaplójának tükrében

Forrásfeldolgozás

Rab Irén

Georg-August-Universität, Göttingen

A magyarországi és erdélyi orvostudományok a nagyszombati egyetem orvosi karának létesítéséig (1769) külföldön zajlott, a katolikusok többnyire a bécsi és itáliai, a protestánsok pedig a német, holland és svájci egyetemeket látogatták. A XVIII. században mintegy 500 orvos tanult Nyugat-Európa egyetemén. Az orvosi peregrináció nemcsak akadémiai képzést jelentett; aki tehetett, már a stúdiumok alatt vagy azt követően híresebb kórházakat, egyetemi klinikákat, neves szakembereket keresett fel, hogy a megszerzett ismeretek mellé orvosi gyakorlatot és tapasztalatokat szerezzen. Cseh-Szombaty Sámuel Pesten és Göttingenben tanult, Bécsben szerzett orvosdoktori címet (1790), majd másfél évet töltött Németország, Hollandia és Anglia különböző egészségügyi intézményeiben. Cseh-Szombaty eddig publikálatlan útinaplója és emlékkönyvei számos információval szolgálnak arra vonatkozóan, milyen gyakorlati ismereteket lehetett a peregrináció és tanulmányút során elsajátítani, milyen volt az orvostudomány, a betegellátás és a kórházak színvonala a XVIII. század végén Németországban és Hollandiában, kik voltak a jelentősebb orvosok, és mivel töltötte idejét egy friss diplomás orvosdoktor Nyugat-Európában. *Orv. Hetil.*, 2015, 156(29), 1179–1187.

Kulcsszavak: felvilágosodás, orvostudomány, peregrináció, egészségügyi ellátás a XVIII. században

Health care in Western Europe in the late 18th century, as reported in Sámuel Cseh-Szombaty's travel journal

A critical assessment of sources

Medical doctors working in Hungary and Transylvania were all trained abroad before the medical faculty of the University of Nagyszombat was founded in 1769. Most Roman Catholic medical students were trained in Vienna and Italy, whereas Protestants in Germany, The Netherlands, and Switzerland. In the 18th century a total of 500 Hungarian medical students studied at universities in Western Europe. Medical students' peregrination did not involve academic training only: whenever they had the possibility, students visited renowned hospitals, university clinics and famous doctors in order to gain experience and medical practice to complete their education. Sámuel Cseh-Szombaty studied in Pest and Göttingen, obtained his medical doctor's diploma in Vienna in 1790, and then spent a year and a half at various medical institutions in Germany, The Netherlands, and England. Cseh-Szombaty's so far unpublished travel journal and alba amicorum provide wealthy information about the practical knowledge could be learned during peregrination, characteristics of medical training, patients' treatment, quality of German hospitals of the late 18th century, where the most famous doctors worked. It is an exciting description, how a doctor from Hungary spent his time studying in Western Europe.

Keywords: Enlightenment, medical training, peregrination, health care in the 18th century

Rab, I. [Health care in Western Europe in the late 18th century, as reported in Sámuel Cseh-Szombaty's travel journal. A critical assessment of sources]. *Orv. Hetil.*, 2015, 156(29), 1179–1187.

(Beérkezett: 2015. május 5.; elfogadva: 2015. május 28.)

Az egészségügyi ellátás változásai

Német nyelvterületen a XVIII. század végén kezdődtek a modern értelemben vett nagy kórházalapítások, elsősorban a felvilágosult abszolutista uralkodóknak köszönhetően. Bécsben 1784-ben, Berlinben és Bambergben 1789-ben, Würzburgban 1793-ban készült el az új típusú kórház, és az elkövetkező évtizedekben ezek szolgáltak már mintaként. Az építkezések költségeit általában szekularizált egyházi javadalmakból fedezték, a fenntartás költségeit alapítványok kamatai állták, ebből kellett a nincstelenek ellátását finanszírozni, míg az iparosok gyógyításukra betegkasszát hoztak létre.

A kórház történet fordulópontja ez az időszak, a kórház átalakulása modern kórházzá. A középkorban és a kora újkorban a *hospital* a nincstelenek és öregek menedéke, ultimatum refugium volt, a felvilágosodás korától a *kórház* fogalmán tudományos-orvosi, technikai apparátussal ellátott szolgáltatóközpontot értenek, ahol igyekeztek a betegeket a lehető legrövidebb idő alatt meggyógyítani, hogy a mindennapi életbe minél előbb visszakerülhessenek.

A városi *physicus* igazgató orvosi felelősséggel, pénzért látta el az orvosi felügyeletet, a medicina szakosodott, az ápolószemélyzetet is iskolákban képezték és az ápolás szakmaivá vált. Vallásos rituálé helyett a kórházi rutin, az orvosi vizitek, rendelvények és műtétek adtak keretet a kórházi betegellátásnak [1].

Orvosi peregrináció

A magyarországi és erdélyi orvosképzés a nagyszombati egyetem orvosi karának létesítéséig külföldön zajlott, a katolikusok többnyire a bécsi és itáliai, a protestánsok pedig a német, holland és svájci egyetemeket látogatták. A XVIII. században a Német Birodalom orvosi fakultásain az összes peregrinus 14,4%-a, mintegy 400 magyaros tanult [2], egynegyedük Erdélyből érkezett [3], míg Hollandiában a peregrinusok 5,6%-a tanult orvosnak [4]. A becslést szám oka, hogy a matrikulációban nem mindig rögzítették a választott szakot, és voltak olyanok is, akik a kapott ösztöndíj okán teológiára iratkoztak be, ráadásul a medikusok harmada több akadémián is megfordult. Az ismert orvoséletrajzok alapján kijelenthető, hogy a tipikus magyarországi orvos többnyire protestáns polgári, gyakran orvos- vagy értelmiségi családból származott, és diplomáját átlagosan 1,5 akadémián 4-5 éves tanulási idő után szerezte meg [5].

A külföldön szerzett orvosi diplomát 1755-től egészségügyi bizottság előtt tett vizsgával honosítani kellett, csak így lehetett a Habsburg Birodalom területén orvosi gyakorlatot folytatni [6]. Ezért a bécsi orvosi kar reformja (1761), a nagyszombati orvosi kar létrejötte (1769), az egyetem Budára (1777), majd Pestre helyezése (1784) és a bécsi Josephinum alapítása (1783) jelentős elszívó hatással volt később a medikusok nyugat-európai peregrinációjára. A XVIII. században a német egyetemeken

tanult 108 erdélyi medikus 85%-a 1761-ig, 15%-a pedig 1761 után iratkozott be [3].

Az orvosi peregrináció nemcsak akadémiai képzést jelentett; aki tehetett, már a stúdiumok alatt vagy ezt követően híresebb kórházakat, egyetemi klinikákat, neves szakembereket keresett fel, hogy a megszerzett ismeretek mellé orvosi gyakorlatot és tapasztalatokat szerezzen. Életrajzokból ismert ez a tény, de hogy valójában mit is láttak, arról eddig kevés primer forrás állt rendelkezésre. Ezért számít kuriózumnak a Debreceni Református Kollégium Kézirattárában őrzött, eddig publikálatlan két emlékkönyv és útinapló, amelyeket tulajdonosuk, Cseh-Szombaty Sámuel orvos 1786 és 1792 közötti külföldi tanulmányai és orvosi praktikuma során vezetett [7].

Cseh-Szombaty Sámuel (1757–1838)

Cseh-Szombaty Sámuel 1757. szeptember 4-én született Komáromban. Családja református vallású, Nagyszombatból származott, innen a Szombaty elnevezés. Neve a forrásokban különböző változatokban fordul elő, én tanulmányomban azt a változatot használom, amelyet ő maga írt le egyik peregrinációs emlékkönyve nyitó oldalán [7]. Bátyja, József (1748–1815) szintén külföldi akadémiákon, Franekerben, Göttingenben és Bécsben tanult orvos volt, aki többek között Párizsban és Strassburgban szerzett gyakorlatot. A szakirodalom Szinyeyi alapján 1784-ben már országos főorvosként ismeri [8], valójában csak megyei *physicus* volt Pest-Pilis-Solt vármegyében, de erről a tisztségéről is lemondott négy év után [9].

Sámuel iskoláival a bátyjához hasonló utat járta be: Komárom és Pozsony után a Debreceni Református Kollégiumba indult, hogy bölcseletet, teológiát és jogot tanuljon. 1786. október 18-án, 29 évesen orvosi tanulmányokra iratkozott be a göttingeni egyetemre. A matrikulációból azt is megtudjuk, hogy ide már a pesti egyetemről – *ex ac. Pestiensis* – érkezett [10]. Három göttingeni év után, 1789-től tanulmányait a bécsi egyetemen folytatta, itt szerzett – vélhetően praktikus okokból – 1790-ben orvosdoktori címet, hiszen a bécsi diplomát nem kellett honosítani. Ráadásul doktori értekezést sem kellett írnia, II. József 1785-ben törölte ezt a követelményt, helyette a jelölteknek „betegügyi” vizsgát kellett tenniük [11]. 1790 végén másfél éves nyugat-európai tanulmányútra indult, sőt 1791-ben még az utrechti egyetemre is beiratkozott [4]. Visszatérve Pesten telepedett le, és 1838-ban bekövetkezett haláláig különböző tisztségekben orvosi tevékenységet folytatott [8, 12].

Az emlékkönyvek

Cseh-Szombaty emlékkönyvei és útinaplója az életére és tanulmányi idejére eső szegényes információkat jelentősen feldúsítják. Az emlékkönyvi bejegyzésekből nyomon kísérhetjük, hogy a peregrinációra indult orvosdiák mivel töltötte szabadidejét, kiknek a társaságát kereste. Az em-

lékkönyveket tanulmányútja során is használta, minden állomáshelyén íratott bele emléksorokat. A két emlékkönyv 1789. április 15. és 1792. május 12. között született összesen 180 inscriptiót tartalmaz. A bejegyzők 60%-a orvos, fele-fele részben professzor vagy praktizáló orvos, nőgyógyász, sebész, városi és tartományi physicus.

Az emlékkönyvi bejegyzések datálásából az is nyomon követhető, mikor és hol járt a tulajdonos. Az inscriptiók azt mutatják, hogy a kor neves orvosprofesszoraival találkozott, megismerhette a legújabb kutatási eredményeket és azok gyakorlati alkalmazásának lehetőségeit, gyógyítási módszereket és technikákat. Tanulmányútja során kórházakban, klinikákon járt, orvosi gyakorlatot szerzett. Készült hivatására, amelyben tudása legjavát szerette volna nyújtani. Kapcsolatokat szőtt, ezeket hazatérve tovább ápolta. A két emlékkönyv jó forrás arra nézve is, kik számítottak a legnevesebb szakembereknek a XVIII. század végi Németországban, Hollandiában és Angliában, és ezek az emberek hogyan gondolkodtak.

Az útinaplót már diplomás orvosként, a gyakorlati ismeretszerzést célzó tanulmányútja során (1790. december 26.–1792. május) vezette. Jelen tanulmányban az eddig publikálatlan napló és a korabeli egészségügyi ellátás ismertetésére vállalkozom. A napló információit az emlékkönyvek kapcsolódó bejegyzéseivel egészítem ki.

Az útinapló¹

Cseh-Szombaty Sámuel német nyelvű útinaplóját nyolcadrét formátumú könyvecskébe írta, amelyet tartalmilag két részre osztott: elejére a kiadások, a második részbe pedig az élmények, tapasztalatok feljegyzése került. A naplót 1790. december 26-án „*Feljegyzések Bécsből 1790. december 26-án kezdett utazásomról*” címmel nyitotta, ekkor indult útnak mintegy 200 arannyal a zsebében, és az utolsó feljegyzés 1792. január 19-én került bele. A pénze rohamosan apadt, május 22-én magyarul jegyezte be az egyébként német nyelven vezetett naplóba: „*maradott még 107 és fél aranyom*”. Mégis, amikor Hollandiát augusztus végén elhagyva újabb számvetést csinált, több pénze volt: „*Ekkor volt még 20 Guiném és 106 Aranyf, Specif in Literis*” – írta ismét magyarul. Az azonban nem derül ki, honnan kapott további támogatást.

Sok volt a kiadása: utazást, étkezést, szállást mindegyikre fizetnie kellett, hozzá a borralókat, csomagszállítást, postát. Rendszeresen küldte Bécsbe, Pestre a beszámolókat, és levelezés útján szervezte további útjait. Borbélyhoz, fodrászhoz és cipészhez járt rendszeresen, hogy külseje mindig kifogástalan legyen, a ruhákat mosatni kellett és pótolni a hiányzó darabokat. Hollandiában hálóruhát, inget, mellényt csináltatott, harisnyákat vásárolt magának. A kiadások érdekes szokásokra vetnek fényt: borra, sörre, süteményre rendszeresen költött.

Németországban kávézott, pipázott, sűrűn vett dohányt, majd Hollandiában rászokott a vajra meg az édességre. Ettől kezdődően a kiadások között rendre felbukkan a cukor és az ekkor még ritkaságszámba menő csokoládé. Angliában megbetegedett, november 15-én vásárolt először gyógyszert, és ettől kezdődően öt-hét naponként. A gyógyszer és egyebek árához decembertől a küldönc bére is kapcsolódott, azaz valószínűleg fekvő beteg volt. A napló kiadások részéből tudjuk napra rekonstruálni, hol járt, hol mennyit időzött, mivel töltötte szabadidejét. Az orvosi gyakorlat és tapasztalatgyűjtés mellett kisebb kirándulásokat tett, elment Wormsba, Mannheimbe, Heidelbergbe, „*rekreáció*” céllal London környéki helyekre: Greenwichbe, Richmondba, Chelsea-be. Rotterdamban, Londonban múzeumba, színházba és koncertre járt, megnézte a Szent Pál-katedrális és a Westminster. Minden pénzbe került, láthatjuk a kiadások oldalán.

Ezek az információk a napló részbe nem kerültek bele: ott azt olvashatjuk, ami orvosként felkeltette a figyelmét, amit látott, tapasztalt és vélhetően a későbbiekben hasznosítani akart. Minden városban, ahol megfordult, felkereste az egyetem orvosi karát, az egyetemi klinikát, az orvosi-sebészeti kollégiumot, botanikus kertet, anatómiai teátrumot, fizikai szertárakat, kémiai laborokat, természettudományos gyűjteményeket, a városi és katonai kórházakat, valamint a könyvtárakat. Leírta a kórházak állapotát, felszereltségét, a műtéteket, amelyeken részt vett, az eseteket, amelyeket látott, az oktatás színvonalát, és – főleg Hollandiában és Angliában – a polgári társadalom értékrendjét és önszerveződését.

Németországban négy városban – Erlangenben, Bambergben, Würzburgban és Mainzban – töltött hosszabb időt, Hollandiában Amszterdamban és Utrechtben. Utrechtben beiratkozott az egyetem teológiai karára, vélhetően anyagi okokból: a magyar teológushallgatókat itt ugyanis ösztöndíjak és különféle beneficiumok várták. Angliában 8 és fél hónapot töltött, de erről a hosszú időről a napló igen kevés információval szolgál.

Erlangen – 1791. január 12.–február 9. (5r)²

Bár Erlangenben négy hetet tartózkodott, erről az időről kevés a naplóbejegyzés. Mindössze a Trew-féle múzeumot említi, amelyet a század legjelentősebb anatómiai és botanikai magángyűjteményének tartottak, aztán az egyetem természettudományi gyűjteményét, „*mindkettő látnivaló darab*” és a botanikus kertet. Erlangenben nem volt egyetemi kórház, ez majd csak másfél évtized múlva épült fel. Híres volt viszont az egyetem orvosi kara az itt tanító professzorok miatt, akik mind bejegyeztek emlékkönyvébe: *Heinrich Friedrich Delius* (1720–1791), az első számú ordinarius a karon, a bécsi születésű *Jacob F. Isenflamm* (1726–1793), a variolációs, az emberi himlő-

¹Az idézett dőlt betűs szövegek a szerző fordításai.

²A napló oldalszáma, recto, illetve verso.

vel való védőoltás egyik úttörője, *Friedrich von Wendt* (1738–1808), aki az erlangeni egyetemen a klinikai gyakorlatot bevezette, a kalandos életű sebészprofesszor, *Johann Ph. Rudolph* (1729–1797), aki Kelet-Indiában hajóorvos, Franciaországban tábori sebész volt, *Friedrich Loschge* (1755–1840), az anatómia és *Johann Tobias Mayer* (1752–1830), a matematika és fizika professzora. Beíratott emlékkönyvébe a botanikus kert igazgatójával, *Johann Ch. Schreberrel* (1737–1810), aki nemcsak a növények természetrajzával foglalkozott, hanem egyúttal gazdasági ismeretek is tanított az egyetemen³ [13]. Úgy tűnik, az erlangeni egy hónapot Cseh-Szombaty az egyetemen töltötte, ide szólhattak ajánlólevelei is, hiszen az itteni emlékkönyvi bejegyzők fele Göttingenben tanult, csakúgy, mint ő maga.

Bamberg – 1791. február 9.–21. (5r–7r)

Bambergnek nem az orvosi kara volt nevezetes, hanem az újonnan átadott kórháza. A felvilágosult szellemű uralkodó, *Franz Ludwig von Erthal* hercegérsek 1786-ban tett alapítványával lefektette a század legmodernebb német kórházának alapjait. Erthal példaképe II. József volt, az ő szociális reformelképzeléseit akarta saját tartományában megvalósítani. A palotakertben kialakított kórházat 1789. november 11-én avatták fel a polgárok nagy büszkeségére. Mint a város legnevezetesebb intézményét mutogatták az utazóknak, a vendégkönyvben minden egyetemi oktatóhely példaképeként emlegették. A kórházat orvosok és sebészek gyakorlati képzésére is szánták, itt kapott helyet az egyetemi orvosi kar klinikai intézete. Az intézet a Brown-féle módszerek használata miatt széles körben ismertté vált, sok külföldi orvos jött ide, ami által a város jelentős előnyöket élvezett. *John Brown* incitabilitásemellete a modern orvoslást jelentette ekkor, az ingerlés és ingerlékenység egyensúlyának felbomlásából vezette le az összes betegséget, és határozta meg a gyógymódot is: hypersthenia esetén gyengítő szereket – hideget, érvágást – írt elő, astheniára meleget, alkoholt, izgatószeret javallt. Kordivat volt Brown követése a magyar orvosok körében is, a pesti egyetemen *Rácz Sámuel* képviselte [14]. De a brownizmus, mint minden kordivat, hamar leáldozott.

A kórház elsődleges célja természetesen a betegek gyógyítása, a szegények, iparosok, tanoncok orvosi kezelése volt. A nincstelének gyógyítását a hercegi alapítvány finanszírozta, az iparosok pedig betegkasszázt hoztak létre rászoruló társaik orvosi kezelésére. A kórházba gyógyíthatatlan és nemi betegeket nem vettek fel, a statisztika szerint évente mégis 20–25 beteg halt meg tüdőbajban, 5–8 vízbetegségben, 6–10 pedig végelgyengülésben.

Franz Ludwig, a város lélekszámát figyelembe véve – ez 1786-ban 21 000 fő volt –, a kórházat 120 betegre tervezte, a katonai betegellátásra a garnizon ezt további

60 fő költségeivel megtoldotta. A gyógyítást két orvos és két sebészorvos végezte, munkájukat hat ápoló segítette. *Franz Ludwig* személyesen készítette el a működési szabályzatot, amelyben megszabta az orvosokra, ápolókra, alkalmazottakra és betegekre vonatkozó köteleességeket [15]. Az 1789-ben készült szabályzat szerint a teljes felelősség az igazgató orvost illette – ez ekkor *Adalbert Marcus* (1753–1816), a herceg házi orvosa volt –, mind ezt szerény, 150 guldenes fizetésért. Naponta legalább egyszer vizitet kellett tartania, és a betegeket panaszairól egyenként kikérdeznie. Orvosi naplót kellett vezetnie minden egyes esetről, és negyedévenként összefoglaló jelentést készítenie a herceg számára. A gyógyszerkontó, az ápolók, a tisztaság és az előírt ételek ellenőrzése is az ő feladata volt. Ráadásul köteles volt akár csak két résztvevő esetén is klinikai oktatást tartani. A másodorvos ekkor *Anton Dorn*, a bambergi egyetem orvosprofesszora volt. Ő köteles volt az igazgató orvost szükség esetén helyettesíteni, és a helyettesítésről, valamint a saját munkakörében történekről rendszeresen beszámolni. Ha kellett, a kórházban aludt, jelen volt a sebészeti műtéteknél, és engedély nélkül nem hagyhatta el a várost. A sebész főorvos volt egyúttal az anatómiai demonstrátor, ő kezelte a sebészeti betegeket, erről orvosi naplót vezetett, de műtétet a két orvos beleegyezése és jelenléte nélkül nem végezhetett. Orvosságot sem írhatott fel, csak a saját kontójára. Köteles volt a súlyos betegeket naponta kétszer megnézni, és a kórházban elhunytak tetemét felboncolni. A várost ő sem hagyhatta el, csak akkor, ha a saját költségére helyettes tudott állítani. Mindezért 125 gulden fizetést kapott. A sebész alorvos nem kapott fizetést, viszont ingyen lakás és koszt járt neki. Köteles volt a kórházban lakni, az ő jelenléte jelentette az állandó orvosi felügyeletet, mert a másik három orvos csak rövid időt töltött a kórházban. Az ápolószemélyzet is az épületben lakott, évi 38 gulden 44 krajcár fizetés mellett ingyen koszt, szállás és a patikaüvegek visszaváltásáért kapott 1 pfennig illette meg őket. Az ápolók közvetlenül az igazgató orvos alá voltak rendelve [15].

Cseh-Szombaty a bambergi tíz napot jobbára a kórházban töltötte. A naplóban részletes leírást olvashatunk a kórházépületről, a felszereltségről és a betegellátásról. Jó megfigyelő volt, leírása megegyezik a Pfeufer könyvében olvashatóval [15]. *„Az épület körvonala főbb dolgokban meglehetősen hasonlít a bécsi katonai akadémiára. A főépület a folyóparton terül el, mégpedig kelet-nyugati irányban, mindkét végén szárnyal ellátva”* – jegyezte fel naplójába. A kórházat néhány hibától eltekintve – *„például a betegek nem megfelelő elkülönítése, réz vízcsövek”* – jól megtervezettnek találta. Ugyanis az épületben folyó víz és csatorna volt, emeletenként két-két kút és külön fürdőszoba a férfi és női betegek számára. A kórtermekben nagy ablakok bocsátották be a fényt, a tiszta levegőt ventilátor biztosította. Az ágyneműt és a fehérneműt a kórház adta, ezeket, ha szükség volt rá, naponta cserélték. A földszint a sebészeti betegeknek volt fenntartva, a felső két emeleten lévő férfi és női betegszobákat az épület

³Az életrajzi adatok forrása az Allgemeine Deutsche Biographie szócikkei [13].

közepén emelt házi kápolna választotta el egymástól. A manzárdban helyezték el a fizetős magánbetegeket. „A földszinten van egy operációs terem, két előadóterem, 1-1 szoba az igazgató orvosnak (aki nem itt lakik), a sebész alorvosnak, aki itt lakik, a sebészeti eszközök tárolására kijelölt szoba, ezenkívül 4 négyágyas szoba a külső betegek számára. ... Az első emeleten található a belső betegek számára kijelölt 4 szoba, ezek még egyszer akkorák, mint a sebészeti szobák, a kívülről kiűritendő éjjeliedény az ajtók száma alapján 8-8 beteg számára: habár némelyik szobában 10 beteg is fekszik. ... A 2. emelet középső és nyugati szárnyában háromágyas szobák találhatóak jól szituált férfi- és női betegek számára. ... A férfibetegek el vannak különítve a női betegektől, nemek szerint kijelölt szobában. ... Az én időmben a kórházban 42-46 beteget láttak el, akik 4 férfi és 4 női kórteremben voltak elosztva” – jegyezte fel Cseh-Szombaty.

Würzburg – 1790. február 22.–április 16. (53r–56v)

Würzburgban is Franz Ludwig von Erthal hercegérsek uralkodott, aki itt is a kor színvonalára akarta emelni a betegellátást. Ezt a XVI. században épített Juliusspital bővítésével és modernizálásával valósították meg. Az építkezés 1787-ben kezdődött, de csak 1793-ban sikerült befejezni. A meglévő épülethez egy teljesen új, díszépületnek nevezett szárnyat húztak fel, ide kerültek a „kuristák”, azaz az új medicinafelfogás szerint azok a betegek, akik az intézménybe gyógyulás céljából érkeztek. Mert az óriási épületkomplexumban nemcsak betegeket gyógyítottak, hanem a két oldalszárnyban örülteket és fogyatékosokat is ápoltak. A hátsó épület az egykori hospitál eredeti funkciójának megfelelően az elesettek szegényháza és árvaháza lett. Az intézmény szociális nagyüzemként működött: gabonaföld, malom, pékség, kenyér- és borkamrák, óriási raktárak, istállók, szabó- és suszterműhely, mosoda, botanikus kert, patika és laboratórium, nagy konyha, a szegényháznak ebédlők, szolgálati lakások, irodák és egy 30 fős gimnázium tartozott hozzá [16].

A herceg a kórház bővítésével egyúttal a gyakorlati orvosképzést, a botanikai és klinikai oktatást is támogatni akarta. Az anatómiai teátrumot átépítették, előadó- és preparálóteremmel bővítették (1788), gyógyszerészeti-kémiai laboratóriumot emeltek a botanikus kertben, amelyhez előadóterem tartozott, a sebészeti, majd szülészeti képzéshez klinikai osztályokat alakítottak ki. „A botanikus kertben van egy kémiai laboratórium is egy hozzá tartozó előadóteremmel, a botanika és materia medica professzor előadótermével. A néhány évvel ezelőtt felújított anatómiai teátrumot csontgyűjtemény és egyéb anatómiai-fiziológiai, patológiai-sebészeti, valamint a bábamesterséghez tartozó preparátumok gazdagítják. Az anatómiai teátrum egyébként meglehetősen sötét a benne ovális alakban körbefutó galéria miatt” – írta róla Cseh-Szombaty.

A bővítési terv szellemi atyja *Carl Caspar Siebold* (1736–1807) volt. Siebold a peregrinusok útját követve megjárta a leghíresebb holland, francia és angol orvosi-sebészeti oktatóhelyeket, majd felvértezve magát szülészeti és sebészeti eszközökkel, könyvekkel, végül Würzburgban telepedett le. Az egyetemen anatómiát, sebészetet és szülészetet tanított, bábákat képezett ki és a Juliusspitalban sebész főorvos volt. Diákjainak itt tartott gyakorlati képzést, a műtétein felcserek és borbélyok is részt vehettek. Siebold egyesítette magában a tudós orvos és az addig lenézett seborvos összes előnyét. Szakmabeliek kritizálták, ugyanakkor széles körben nagy tekintélynek számított [17]. Híre gyorsan terjedt, jelentősen megnőtt a miatta Würzburgba érkező külföldi medikusok és a kórházban magukat gyógyíttatni kívánók száma. A kortársak Siebold érdemének tartották, hogy Würzburg, Göttingen mellett, a legjobb sebészeti és szülészeti oktatóhelynek számított [18].

Sieboldról másképp vélekedett a bécsi Allgemeines Krankenhaus II. József megbízásából 1786-ban itt vizitált két orvosa: *Quarin báró* kórházigazgató és *Simon Zeller* doktor, a bécsi szülőotthon igazgatója. Zeller Sieboldot egyenesen sarlatánnak minősítette, sikertelen műtétein ironizált, csontgyűjteményét a hiába végzett amputációk eredményeként értékelte. Simon Zeller úti-naplójában a következőt olvashatjuk: „Egy szobában 12-14 beteg volt összezsúfolva, köztük három frissen amputált feküdt. Egy 70 évesnek a lábát betegség miatt kellett eltávolítani, egy 24 évesnek komplikált lábtörés következtében, a harmadik egy 13-14 éves fiú volt, neki a mutatóujját amputálták csonttuberkulózis miatt. A többi sebészeti beteg inkább krónikus beteg volt. Siebold pár napja egy herniotómiát is operált, a beteg – mily természetes! – a rákövetkező napon meghalt. Siebold megmutatta csontgyűjteményét, amely több mint 20, lábbetegség miatt amputált csontot tartalmaz – ő sikernek értékeli. Egy visszafele görbült csontváza is van: ennél a nehéz szülést természetes módon akarta levezetni, de eredménytelen próbálkozások után végül is császármetszést alkalmazott, a sérvműtéthez hasonló sikerrel.” Zeller a kórházat piszkosnak és zsúfoltnak találta, a levegőt elviselhetetlennek, nem tetszett neki Siebold dicsekvése, de panaszkodása sem, hogy „évi 150 000 guldenből jelenleg 60 beteget és 220 nyomorultat kell ellátniuk” [19].

Cseh-Szombaty németországi útja során a leghoszszabb ideig Würzburgban tartózkodott, a naplóban nyolc oldalt szentelt az itteni tapasztalatainak. Az építkezés még javában tartott, „a betegszobák többnyire nagyon piszkosak, alacsonyok és sötétek ... az ágyak piszkos függönyökkel vannak körbevéve és a sok beteg miatt az orvos és seborvos nem tud ordinálni, a betegápolóknak (akik az ő vagy a főbetegápoló felügyelete alatt állnak) nem tudnak parancsolni. ... Egyáltalán, a kórházi lelkésznek a kórtermekben nagyobb szava van, mint az orvosnak” – jegyezte meg. Würzburgban azonban nem a kórház felszereltsége érdekelt. A naplóból úgy tűnik, hogy a würzburgi nyolc hetet kórházi gyakorlattal töltötte.

„Würzburgban 4 amputáción vettem részt (3 térd feletti és 1 térd alatti). Mindegyiket Siebold udvari tanácsos végezte Alanson-féle módszer szerint. Az egyik amputáltnak, akinek a vena saphena környékén a jobb lábán szerencsétlenül végzett érvágásból keletkezett óriási aneurysmatikus daganat miatt a lábát el kellett távolítani, egy 40 körüli férfi, 8-9 nappal az operáció után seblázban meghalt; de ő már leromlott állapotban érkezett ide a kórházba.”

Egy másik műtétet egy 12-13 éves lányon hajtottak végre, akinek természetellenesen óriásira nőtt nyelvét kellett eltávolítani. Cseh-Szombaty az anamnézisben elfogadta az apa babonán alapuló magyarázatát, miszerint az anya a terhesség során rácsodálkozott egy ökor nyelvére, és ez okozta az elváltozást a gyermekben. A műtétet és kezelést részletesen írta le: „A műtét ennek a természetellenes nagy darabnak a ligatúrája, amelyet Siebold udvari tanácsos hajtott végre. A kötést minden nap szorosabbra húzták össze, és ez így ment mintegy 8-9 napon keresztül, amikor is a kisujjnyi vastagságú darabot, amely a megmaradt darabon lógott, egy kés segítségével leválasztották. A nagyról levált rész egy közepes termetű felnőtt ember mutatójára méretének felelt meg, és már egészen üszkös volt: feltételezem, hogy ezáltal a megmaradt nyelvre is átterjedt az üszkösség, és az elutazásomat követő második napon ez lehetett a beteg halálának az oka, bár én csak a beteg haláláról értesültem.”

A Juliusspital sebészete, Siebold eredményességének és tudásának köszönhetően, híres volt, Siebold számos nehéz műtétet végzett. A felvett betegek törés, zúzódás, vágott seb, fekély, golyva, karcinóma és hályog miatt kerültek ide, sokak állapota javult vagy gyógyult. Az 1790-es statisztika szerint a mortalitási mutató 13:1 volt, az áprilistól júniusig felvett 46 betegből mindössze kettő halt meg [18].

Mainz – 1791. április 19.–május 12. (57r–57v)

Mainzba Frankfurt érintésével érkezett. Útközben megtekintette a frankfurti tébolydát, „amelyhez foghatót Németországban nem láttam, minden figyelemre érdemes”, valamint „a Senkenberg-féle orvosi-sebészeti intézetet és a mellette található kórházat” (56v). Ilyen típusú intézményt már látott 1789-ben, még első peregrinációja során Braunschweigben és Berlinben (Collegium Medico-Chirurgicum, Berlin, 1725; Collegium Carolinum, Braunschweig, 1750). Azokat felvilágosult szellemű uralkodók alapították, hogy az orvosi rendbe nem tartozó egészségügyi személyzet (sebészek, bábák, fürdőmesterek, borbélyok) képzettségét biztosítsák és ellenőrzik. A collegia medica színvonalára jellemző, hogy gyakorlati képzés céljából sok medikus felkereste ezeket, és a később alapított helyi egyetemek orvosi kara belőlük nőtt ki. A frankfurti intézet abban különbözött, hogy itt az alapító polgári személy, Johann Christian Senckenberg (1707–1772) városi physicus volt, aki minden vagyonát „a szegény betegek jobb egészségügyi ellátásába” fektet-

te. Az elméleti oktatáshoz anatómiai teátrumot, botanikus kertet és kémiai laboratóriumot, a betegellátáshoz pedig kórházat építtetett. A sors iróniája, hogy az anatómián az első sectiót éppen az alapítón végezték el: a még javában folyó építkezésen Senckenberg az állványról a mélybe zuhant és nyakcsigolyatörést szenvedett. A rövid frankfurti látogatásról egyéb naplófeljegyzés nem készült.

Mainzban volt egyetem, orvosi kar és kórház is, híres professzorokkal. Itt is nagy építkezések zajlottak éppen. „A kémiai laboratórium igen nagyszerű és talán ezért nincs megfelelően befejezve, a botanikus kertet viszont most fejezték be; a kórházak – strack⁴ és a hoffmann⁵ – kivételése és befejezése félbemaradt: mindkettő a régi sötét egykori kolostorban található. Az utóbbi 24, egyenként sok beteg számára berendezett kolostorcellából áll, de ezekbe még egyáltalán nem helyeztek el betegeket. A szintén kolostorból kórházzá átalakított mostani katonai kórház fekvése és berendezése jobb és céljának inkább megfelel.”

A nagy átalakítás a jezsuita rend 1773-ban történt feloszlásának volt köszönhető. Az egyetemet az itteni uralkodó, Friedrich von Erthal (1719–1802) hercegérsek felvilágosult szellemben megreformálta, a reformok megvalósítására kolostorokat oszlattott fel és a szekularizált javakat az egyetemnek adományozta. Az építkezések egy év múlva félbeszakadtak, a francia forradalom átírta a tervet: 1792-ben Mainzban kikiáltották a Mainzi Köztársaságot, az egyetemet 1798-ban bezárták.

A forradalmi hangulatról közvetlenül nem olvashatunk Cseh-Szombaty útinaplójában. Az itt megismert személyekről írt: „Itt ismertem meg a nagy Hoffmann, Soemmeringet, Wedekindet, Weidmann, és Forstert, Molitor igazságügyi tanácsost, Pauli udvari tanácsost és Dillenius doktort. Az itteni orvosi fakultás méltán híres miattuk.” A felsoroltak autográfjait mind megtaláljuk az emlékkönyvben. A bejegyzők fele Göttingenben tanult, ez az arány az úton felkeresett összes emlékkönyvi bejegyzőre érvényes. Lehet úgy értelmezni, hogy Göttingen a kapocs, amely mindenkit mindenkivel valahogy összeköt, de lehet úgy is, hogy a göttingeni orvosképzés látta el a Német Birodalom egyetemeit orvosprofesszorokkal. A neves természettudós, az alkímistaként is ismert Samuel Soemmering (1755–1830) göttingeni diák volt, csakúgy, mint Georg Wedekind (1761–1831), aki 19 évesen már promoveált, 26 évesen pedig a terápia professzora lett Mainzban, ahol ő alapította a poliklinikumot. Wedekind egyébként az egyik legismertebb német jakobinus volt, a mainzi jakobinus klub alapítója, a napóleoni háborúba katonarvosként vonult be. Mindemellett rengeteg orvosi tanulmányt, tankönyvet írt. Georg Forster (1754–1794), a mainzi egyetem könyvtárosa – akinek apjával Cseh-Szombaty korábban Jénában találkozott –, végigutazta az akkori világot, és széles látókörű

⁴Karl Strack (1722–1805) a sebészet, anatómia és kémia professzora.

⁵Christoph Ludwig Hoffmann (1721–1807) a Medizinal Kollegium igazgatója.

rebellis szelleme őt is a francia forradalom radikális szárnyához csatolta. Mindhárman szabadkőművesek voltak, mint ahogy Cseh-Szombaty is. Göttingeni tartózkodása alatt, még 1789-ben felvételt nyert a „*Zum goldenen Zirkel*” páholyba, áprilisban inasként, ugyanez év októberében legényként, majd mesterként jegyezték be [20]. Biztos, hogy ezek a kapcsolatok segítettek, látták el ajánlólevelekkel, és ennek köszönhetően nyíltak meg előtte ajtók és lehetőségek, hiszen a XVIII. század végi európai orvostársadalom zöme szabadkőműves volt.

Mainzból kirándulásokat tett, pár napra Heidelbergbe, Wormsba, Mannheimbe utazott, ahol természettudományos gyűjteményeket tanulmányozott. Mindebből következtethető, hogy Mainzban sem kórházi gyakorlatot, sem tanulmányokat nem folytatott, itt a kapcsolatépítésre helyezte a hangsúlyt. Mainz volt egyébként utolsó németországi állomása, május 16-án Köln és Krefeld érintésével Nimwegenbe érkezett.

„*Hollandia, 1791. május 16.–1791. augusztus 31-ig utaztam be*” (58v–64v)

Hollandiában két fő tartózkodási helye volt: Utrecht, ahol teológiára iratkozott az egyetemen [4], bár erről naplójában egyáltalán nem tett említést. Egyébként is keveset írt Utrechtről: „*Az itteni széteső félben lévő orvosi fakultás talán újra lábra kap a tudós van Geunok, apa és fia alatt*” – holott a napló kiadási részéből követhetjük, hogy május 18-tól itt tartózkodott, hat hétre szállást bérelt, vásárolt, levelezett és hollandul tanult: a nyelvrákért összesen 6 forintot fizetett. Itt vett magának új emlékkönyvet, mert a régi betelt, az utrecht-i inscriptiók fele már az új emlékkönyvbe került.

„*Amszterdam 1791. július 5.–augusztus 8.* (59r–61r)

„*Vagyon még 77 és fél aranyom*” – írta magyarul a kiadásokhoz, amikor július 5-én Amszterdamba érkezett. Amszterdamban három kórház volt ebben az időben: a katonai-sebészeti kórház, amely Renns doktrorról és preparátumairól volt nevezetes: „*Kabinetjében igen gazdag anatómiai-patológiai és a bábamesterséghez tartozó preparátumok vannak.*” A másik kettő „*a városban lévő ’vendégház’ és a városon kívül fekvő pestisház.* Ez sokkal kisebb és piszkosabb, mint a másik: a betegek (főként melankolikus, mániákus és nemi betegek) sokkal jobban össze vannak zsúfolva, mint a vendégházban. A vendégház tehát sokkal nagyobb, körülbelül 250-300 személyre van berendezve: a kórtermek itt tágasabbak és tisztábbak. Két kórterem a vendégházba hozott beteg katonák számára van fenntartva. Kár azonban, hogy a három orvosnak (egy a pestiskórházban, kettő a vendégházban) túl sok beteget kell ellátnia, és nincsenek segédorvosok. A betegek naponta mintegy fél órát, azaz a rendelési időt kivéve orvos nélkül, az ápolókra hagyva fekszenek. A felírt receptek legtöbbször régiek,

nyomatottak és az orvos a patikusra és az ápolókra bizza a használati mód meghatározását.”

Amszterdamban a leírtak alapján elsősorban a kórházakban tartózkodott, de műtétekről, kezelési módokról nem olvashatunk az útinaplóban. Hálával emlékezik meg viszont az itt szerzett barátságokról, szakmai támogatásról: „*Mindig hálával fogok emlékezni a sokféle baráti gesztusra, amelyeket Burmannus udvari tanácsos professzor, Gruelman doktor, Krauss, Müller, Schacht, a két van Geuns doktor urak és Bonn udvari tanácsos professzor nyújtottak nekem Amszterdamban. – Más érdekességre nincs gondolnivaló*” – írta Amszterdamról. Hogy az „*emlékdarabok*” tartósak maradjanak, mindenhova magával vitte emlékkönyvét, Hollandiában összesen 22 dedikációt gyűjtött össze.

A holland távolságok lehetővé tették, hogy sokat utazzon, Amszterdamból Haarlembe, Utrechtbe kirándult, majd augusztus 10-től körutazást tett Hollandiában. Megfordult Leidenben, Hágában, Delftben, Rotterdamban és Franekerben is. Ezek a helyeken már csak 1-2 napot időzött, felkeresett néhány orvost, és megnézte a híresebb természetrajzi gyűjteményeket. Hollandia gyarmatbirodalmi helyzetéből következett, hogy akár magángyűjtőknek is igen értékes egzotikus preparátumai voltak. Lankumban megtekintette „*a tudós Camper kíváló apjától örökölt, általa szép ásványokban tovább gazdagított Cabinetjét, amelyben egész krokodil-, különböző majom- – orangután- is –, elefánt-, rinocéroszsontvázak, medve- és lókoponyák, egy ’casuarius’ csontváza (két madarat élőben is láttam Amszterdamban), egy szép kétéltű-gyűjtemény, krokodilok sok kövülettel együtt*” voltak. A vendéglátó Adriaan Gilles Camper volt, a természettudós orvos, Petrus Camper (1722–1789) fia. Petrus Camper egyik művét „*ex Belgico ... in Latinum*” Cseh-Szombaty József fordította [21], és lehet, hogy Sámuel nemcsak tudományos érdeklődése vitte Camperék házába, hanem bátyja ajánlólevele és a Pesten kiadott fordítás is. Nem távozott üres kézzel Campertől: „*megajándékozott apja különböző, általa kiadott munkáival*”.

Hágában „*a hercegi kabinetben egy kitömött hyppopotamos (a napló más helyén ’vizehén’)* és a legnagyobb teve csontváza is látható” – számolt be további élményeiről. Delftben Luiscianus professzor „*egy nagy ökölnagyságú anyaméhdagánatot (polypus Carnosus) mutatott nekem, amely az anyaméh falából nőtt ki és egy emiatt elhunyt leányból vették ki. Lásd erről készített rajzomat és leírásomat!*” A rajz és a leírás azonban a naplóban nem található.

„*Anglia – 1791. szeptember 1.–1792. május (64v–66r)*”

Angliáról, ahol a leghosszabb időt töltötte, alig írt valamit. Londonban elcsodálkozott a sok kórház látványától és az eseteket támogató civil társaságok nagy számától. „*A Filantróp Társaság, amelynek célja a kivégzett és transzportált szülők gyermekeinek és egyéb, a magisztrá-*

tustól bevont mindkét nembeli gyermekeknek nevelése, mindenképpen az egyik legjobb és leghasznosabb intézmény. Londonban sok az olyan patika, amely a betegeket, akik saját lakásaikban fekszenek, ingyen látják el gyógyszerrel” – írta. De a betegellátásról, kórházi tapasztalatokról nem olvashatunk. Elfáradt, vagy nem volt már meg az újszerűség varázsa? Az is lehet, hogy itt nem volt módja kórházi gyakorlatra, vagy máshová készítette a feljegyzéseit? A naplót január közepétől már nem vezette, annak ellenére, hogy emlékkönyvébe 1792. május 12-én került az utolsó londoni bejegyzés. Azaz 1792 májusában még itt tartózkodott.

Kitekintés

Sem a hazaúton, sem a későbbiek során nem dedikáltott többé senkivel. Pedig a második emlékkönyvben 42 lap üresen maradt és az első 31 lap hátoldalán is volt még szabad hely. Lezárult a peregrináció, a tanulmányút, az öt és fél éves tanulási idő alatt szerzett elméleti és gyakorlati tudását ettől kezdve odahaza hasznosította. 1792-től Pesten praktizált, Szinnyei szerint tagja volt a pesti egyetem orvosi karának [8], és aktívan részt vett a nemzetközi és hazai orvosi-tudományos életben: a londoni orvosi és a jénai mineralógiai társaságnak, valamint több szabadkőműves-páholynak volt tagja. Részt vett a vakcinás „védlimlőoltás” magyarországi meghonosításában és elterjesztésében. Az oltókampany során díjtalanul végezték az oltásokat a „gyakorló-orvos urak”, a cél az volt, hogy az oltással elsősorban a gyermekeket tegyék védetté a himlővel szemben. *Krász Lilla* évenkénti mintegy 4000 oltásról számol be [12], ami forráshivatkozás hiányában erősen megkérdőjelezhető. Ugyanis Cseh-Szombaty adatolt évekre, 1813 és 1825 között, a legtöbb embert, 658-at, 1816-ban oltotta be [22]. A számok azonban nem kisebbítik a himlőoltás terén szerzett érdemeit. Cseh-Szombaty Sámuel 1838-ban halt meg és az utókor méltatlanul elfeledte, pedig a magyarországi egészségügyi ellátás javításához tudásával és tevékenységével számottevően hozzájárult.

Irodalom

- [1] *Jütte, R.*: From old people’s home to hospital, during 16th–19th centuries. In: Labisch, A., Spree, R. (eds.): “For every patient an own bed in a hospital.” To the social history of general hospitals in Germany in the 19th century. [Vom Hospital zum Krankenhaus, 16–19. Jh. In: Labisch, A., Spree, R. (Hrsg.): „Einem jeden Kranken in einem Hospitale sein eigenes Bett“ Zur Sozialgeschichte des Allgemeinen Krankenhauses in Deutschland im 19. Jahrhundert.] Campus, Frankfurt am Main, New York, 1996. [German]
- [2] *Tar, A. (ed.)*: Students from Hungary at German Universities and Academia, 1694–1789. [Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789]. ELTE Levéltár, Budapest, 2004. [Hungarian]
- [3] *Offner, R.*: German Universities as education institutions of Transylvanian physicians from the beginning up to 1850. In: Fata, M., Kurucz, Gy., Schindling, A. (eds.): Peregrinatio Hungarica. Students from Hungary at German and Austrian Universities from 16th to 20th Century. [Deutsche Universitäten als Ausbildungsstätten siebenbürgischer Mediziner von den Anfängen bis zum Jahr 1850. In: Fata, M., Kurucz, Gy., Schindling, A. (Hrsg.): Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.] Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2006. [German]
- [4] *Bozsay, R., Ladányi, S. (eds.)*: Students from Hungary at Holland Universities, 1595–1918. [Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918.] ELTE Levéltár, Budapest, 2007. [Hungarian]
- [5] *Dörnyei, S. (ed.)*: Students abroad. Curriculum vitae of 43 medical students from Hungary and Transylvania, 1683–1783. [Peregrinusok. Negyvenhárom magyarországi és erdélyi orvostanhallgató életrajza, 1683–1783.] Borda Antikvárium, Zebegény, 2006. [Hungarian]
- [6] *Kapronczy, K.*: Medical culture and health system in the 18th century in Hungary. [Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon.] Semmelweis Kiadó, Budapest 2007. [Hungarian]
- [7] Samuel Cseh-Szombaty’s travel diary and friendships albums. Manuscripts of the College Library of the Transtibiscan Reformed Church District. [Cseh-Szombaty Sámuel úti naplója és emlékkönyvei.] A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának kéziratai: DRK K: R 693, R 694, R 695. Debrecen [Hungarian]
- [8] *Szinnyei, J. (ed.)*: Life and works of Hungarian authors. [Magyar írók élete és munkái.] Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1891.
- [9] *Báthori, G.*: The grave of Joseph Cseh-Szombati medical doctor. [Néhai Orvos-doctor Tekintetes Nemes és Nemzetes Cseh Szombati József Úr Sírhalma.] Pest, 1815. [Hungarian]
- [10] *Selle, G. (ed.)*: The register of the Göttingen University 1734–1837. [Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen 1734–1837.] Leipzig, 1937. [German]
- [11] *Dörnyei, S. (ed.)*: Old Hungarian doctoral dissertations in medicine, 1772–1849. [Régi magyar orvosdoktori értekezések, 1772–1849.] Borda Antikvárium, Zebegény, 1998. [Hungarian]
- [12] *Krász L.*: ‘Library medicine’ versus ‘Göttingen medicine’. Students from Hungary and Transylvania in the medical faculty of Göttingen in the 18th century. In: Gurka, D. (ed.): Dimensions of Göttingen. [„Bibliothekmedizin“ kontra „Göttinger Medizin“. Magyarországi és erdélyi diákok a göttingeni orvosi fakultáson a 18. században. In: Gurka, D. (szerk.): Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában.] Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2010. [Hungarian]
- [13] General German Biography. [Allgemeine Deutsche Biographie.] München/Leipzig, 1875–1912. [German]
- [14] *Kiss, L.*: Brown’s incitability study on the faculty of medicine in Pest – Samuel Rác and the Hungarian brownists. [Brown incitabilitás tana a pesti orvosi karon – Rác Sámuel és a magyar brownisták.] Orv. Hetil., 2007, 148(6), 271–273. [Hungarian]
- [15] *Pfeuffer, C.*: History of general hospital in Bamberg. From beginning to present time. [Geschichte des allgemeinen Krankenhauses zu Bamberg. Von seiner Entstehung bis auf die gegenwärtige Zeit.] Kunz, Bamberg, 1825. [German]
- [16] *Siebold, J. B.*: History and present fittings of university surgery in julius hospital in Würzburg. [Geschichte und gegenwärtige Einrichtung des Chirurgischen Clinicums im Julius-Spitale zu Würzburg.] Stahel, Würzburg, 1814. [German]
- [17] *Köhler, W.*: To anniversary of Carl Caspar Siebold’s death. [Zum 200. Todestag des Mediziners Carl Caspar von Siebold (1736–1807), Anatom, Chirurg, Geburtshelfer und Oberwundarzt in Würzburg.] In: Kiefer, Jürgen (Hrsg.): Jahrbuch der Akademie zu Erfurt. Akademie Verlag, Erfurt, 2007. [German]

- [18] *Wendeborst, A.*: The Julius Hospital in Würzburg. [Das Juliusspital in Würzburg.] Stiftung Juliusspital, Würzburg, 1976. [German]
- [19] *Zeller von Zellenberg, H.* (ed.): Simon Zeller's old travel diary. [Zeller von Zellenberg, H. (Hrsg.): Aus einem alten Reisetagebuch von Simon Zeller.] Archiv für Geschichte der Medizin, 1913, 6, 298–308. [German]
- [20] *Futaky I.*: Göttingen. Contacts of Göttingen University to Hungary and Transylvania from the age of Enlightenment to the Nationalism. [Göttinga. A göttingeni Georg-August-Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén.] MTA, ELTE Levéltár, Budapest, 2007. [Hungarian]
- [21] *Győry, T.* (ed.): Hungarian medical bibliography, 1472–1899. [Magyarország orvosi bibliográfiája, 1472–1899.] Atheneum Kiadó, Budapest, 1900. [Hungarian]
- [22] *Halász, G.*: Epidemic history in Budapest. [A Budapesten uralgott járványos betegségek történelme.] Budapest, 1879. [Hungarian]

(Rab Irén,
e-mail: rabiren18@gmail.com)

A rendezvények és kongresszusok híryanagának leadása

a lap megjelenése előtt legalább 40 nappal lehetséges, a 6 hetes nyomdai átfutás miatt.
Kérjük megrendelőink szíves megértését.

A híryanagokat a következő címre kérjük:
Orvosi Hetilap titkársága: Budai.Edit@akkr.hu
Akadémiai Kiadó Zrt.